

dr Dagny Nestorow

Instytut Sztuki PAN w Warszawie

e-mail: dagny.nestorow@ispan.pl

<https://orcid.org/0000-0002-4266-8258>

Kościół parafialny w Czarnokońcach Wielkich. Zapomniana fundacja Erazma Wolańskiego*

THE PARISH CHURCH IN CZARNOKOŃCE WIELKIE: THE FORGOTTEN FOUNDATION OF
ERAZM WOLAŃSKI

Summary

The heyday of the estate in Czarnokońce Wielkie (Podolia) coincided with the management of these assets by Erazm Wolański of the *Przyjaciel* (Friend, Amicus) coat of arms and his wife, Matylda Jaxa-Dobek. Wolański established an English horse stud, a distillery, and a mill, providing employment for numerous residents. This article presents the history of his most significant initiative—the foundation of the Roman Catholic Church of St. Mary in Czarnokońce Wielkie—and his subsequent attempt to establish a parish, which was only realized after Wolański's death by his widow, Matylda Wolańska. The existing literature on the subject provides virtually no information about the church. The history of the foundation of the church, which was intended to become the ancestral mausoleum of the Wolański family, and the complicated history of the parish's establishment, can only be learned by consulting archival sources. The location chosen by Wolański for the church foundation can be interpreted in a religious or charitable context, but also as part of the tradition of erecting mausoleums near family residences.

Keywords: Czarnokońce Wielkie; Erazm Wolański; Matylda Wolańska; foundations; Roman Catholic Church; Ukraine; Podolskie Province; Podolia

* Tekst powstał w ramach grantu „Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Województwo podolskie – część «galicyjska»» finansowanego przez MNiSW w ramach grantu Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki, realizowanego w Instytucie Historii Sztuki UJ pod kierownictwem dr Agaty Dworzak; zob. *O projekcie „Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Województwo podolskie – część «galicyjska»»*, <https://inwentaryzacja-podola.project.uj.edu.pl/o-projekcie> [dostęp: 15.04.2025].

Streszczenie

Okres świetności majątku w Czarnokońcach Wielkich (Podole) przypada na zarząd tymi dobrami przez Erazma Wolańskiego h. Przyjaciół i jego żony Matyldy Jaxy-Dobek. Wolański założył stadninę koni angielskich, gorzelnię i młyn, zapewniając wielu mieszkańcom pracę. Artykuł przedstawia historię najważniejszej z jego inicjatyw – fundacji kościoła rzymskokatolickiego pw. Imienia Marii w Czarnokońcach Wielkich, a także próbę powołania parafii, zrealizowaną dopiero po śmierci Wolańskiego przez wdowę Matyldę Wolańską. Literatura przedmiotu nie dostarcza praktycznie żadnej wiedzy na temat świątyni. Dopiero lektura źródeł archiwalnych pozwala przybliżyć historię fundacji kościoła, który miał się stać rodzimym mauzoleum rodziny Wolańskich, oraz zawiłe dzieje powoływania parafii. Miejsce wybrane przez Wolańskiego na fundację kościoła może być interpretowane w kontekście religijnym lub charytatywnym, ale także jako wpisujące się w tradycję wznoszenia mauzoleów w pobliżu rezydencji rodowych.

Słowa kluczowe: Czarnokońce Wielkie; Erazm Wolański; Matylda Wolańska; fundacje; kościół rzymskokatolicki; Ukraina; województwo podolskie; Podole

Wstęp

Rzymskokatolicki kościół w Czarnokońcach Wielkich jest budowlą nieznaną, która w przeciwieństwie do tamtejszego pałacu nie budziła dotąd zainteresowania badaczy¹. W ramach prac nad inwentaryzacją kościołów rzymskokatolickich na terenie galicyjskiej części Podola udało się przebadać akta parafialne świątyni, które rzucają nowe światło na skomplikowane losy zarówno jej budowy, jak i fundacji parafii. Jest to interesujący przypadek nietatwych relacji fundatora z administracją kościelną w końcu XIX stulecia.

Czarnokońce Wielkie położone są na Podolu, mniej więcej w połowie drogi pomiędzy Czortkowem a Sidorowem. W wyniku I rozbioru w roku 1772 część dawnego województwa podolskiego, leżąca na prawym brzegu Zbrucza, weszła w skład monarchii habsburskiej jako część Galicji. Czarnokońce Wielkie należały do największych wsi w galicyjskiej części Podola, a w końcu XIX wieku liczyły ponad 3200 mieszkańców².

1 R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9: *Województwo podolskie*, Warszawa 1996, s. 42–48.

2 B. R., *Czarnokońce*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. B. Chlebowski, J. Krzywicki, F. Sulimierski, Warszawa 1880–1914, s. 758, <http://dir.icm.edu.pl/page/1/0758.tif> [dostęp: 15.04.2025].

1. Zarys historii Czarnokońców Wielkich

Czarnokońce są starą osadą wzmiankowaną w źródłach już w roku 1413, kiedy 17 lipca król Władysław Jagiełło nadał wieś Czarnokońce Andrzejowi z Babszyna³. W roku 1564 wieś była własnością Jana i Floriana Piaseckich. Dopiero w roku 1600 dobra rozdzielone zostały pomiędzy dwie rodziny – Piaseckich i Korbaczewskich. Już czternaście lat później znajdowały się w rękach rodziny Kuropatnickich, a następnie Szumlańskich, w których posiadaniu pozostały do pierwszej połowy XIX wieku. Na przełomie XVIII i XIX stulecia Czarnokońce Wielkie i Małe wraz z przysiółkami: Słobódka, Nowostawce i Czarnokoniecka Wola, należały do Andrzeja Szumlańskiego⁴. Nie posiadał on potomstwa i cały swój majątek zapisał w udziale córce swego brata Romana – Emilii (zm. 1830), która wyszła za mąż za Konstantego Dobka (zm. 1866). Po nich Czarnokońce Wielkie odziedziczyła ich córka – Matylda Jaxa-Dobek, która w roku 1850 wyszła za mąż za Erazma Wolańskiego h. Przyjaciół (1825–1886), posła na Sejm Krajowy Galicji. Wolańscy nie doczekali się męskiego potomka. Czarnokońce z folwarkami o łącznej powierzchni ok. 5000 ha odziedziczyła ich córka Marianna Matylda (1854–1931), zamężna (1872) z Władysławem Boguckim (ur. 1840)⁵. Ostatnią właścicielką dóbr czarnokonieckich, które wskutek podziałów rodzinnych obejmowały już tylko 945 ha, była córka Władysława i Marianny – Maria (1877–1957), zamężna z Antonim hr. Koziebrodzkim z Chlebowa (1871–1931)⁶.

W Czarnokońcach Wielkich miał znajdować się zamek, który wzmiankował w swoim dzienniku podróży z roku 1671 Ulryk Werdm (il. 1). 26 lipca 1671 roku, przejeżdżając przez Czarnokońce, odnotował:

jest to wieś z zamkiem, który co dopiero w ubiegłych dniach, po walecznej obronie, Tatarzy wzięli szturmem i wymordowali wszystkich ludzi, nie wyjmując kobiet i wiele dzieci, które się tu schroniły. Ludzie nasi widzieli ciała ich leżące jeszcze nie pochowane⁷.

Zamek usytuowany był we wschodniej części wsi, po północnej stronie rozległego stawu. Na mapie Galicji autorstwa Friedricha von Miega z lat 1779–1783, wyraźnie widać niewielką murowaną czworoboczną budowlę oraz późniejszy pałac z oficynami.

3 *Czarnokońce Wielkie*, <https://www.rkc.in.ua/index.php?m=k&p=tpcovcdi&l=p> [dostęp: 15.04.2025]

4 *Rolnik 1867–1937*, Lwów [1938], s. 149, <https://polona.pl/preview/d39c5f8d-c777-48ec-97a4-6e47abbff599> [dostęp: 15.04.2025]; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji*, s. 42.

5 *Rolnik 1867–1937*, s. 149; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji*, s. 42.

6 R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji*, s. 42.

7 A. Czołowski, B. Janusz, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926, s. 34.

Il. 1. Zamek w Czarnokońcach Wielkich, fragment mapy Galicji Friedricha von Miega, 1779–1783

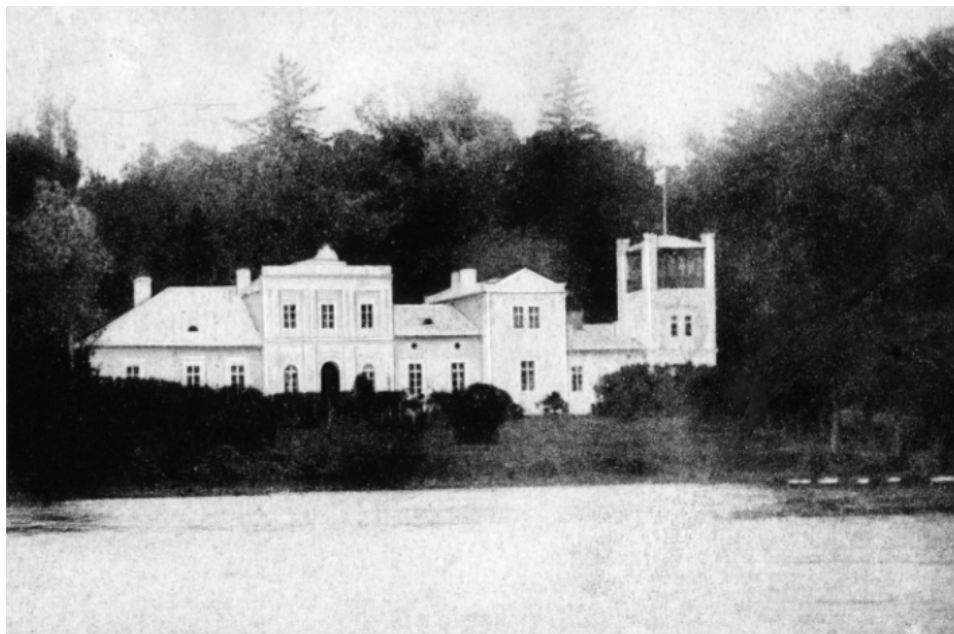
Źródło: www.maps.arcanum.com.

Na tym miejscu Szumlańscy około roku 1800 wzniesli pałac, być może wykorzystując mury wcześniejszej budowli⁸ (il. 2). Pałac spłonął częściowo w połowie XIX wieku; w późniejszym czasie rezydencję odbudowano w zmienionej postaci⁹. Początkowo była to budowla na planie zryzaltowanego prostokąta, parterowa z dwukondygnacyjnymi ryzalitami – środkowym i bocznymi. Dach nad częścią środkową zdobiła attyka z herbami właścicieli. W elewacji tylnej środkowy ryzalit założono na planie półkolistym, z drzwiami prowadzącymi na taras oraz balkonem powyżej. Po pożarze wschodnią część pałacu obniżono, a drugą stronę rozbudowano o dodatkowe skrzydło i kwadratową wieżę. Wewnątrz rezydencji znajdowała się m.in. okrągła sala balowa dekorowana sztukateriami. Dookoła pałacu rozciągał się park krajobrazowy o powierzchni ponad 30 ha, z pięknym ogrodem z romantyczną rotundą i rozległym stawem z wyspą. W pobliżu ulokowano oficynę, stajnię oraz oranżerię (il. 3). Na wschód od pałacu położony był rozległy folwark zaś po zachodniej stronie stawu – gorzelnia. Założenie dworsko-ogrodowe zostało ukazane na mapach z XIX wieku (1861–1864 i 1869–1887), gdzie określono je jako „pałac Boguskiego” (Schl. Boguski) (il. 4, 5). Założenie zostało

8 *Rolnik 1867–1937*, s. 149.

9 *Rolnik 1867–1937*, s. 149. Szerzej na temat wyglądu pałacu zob. R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji*, s. 42–48.

spalone w roku 1918, a w okresie międzywojennym odbudowane, jak donoszono: „po przebudowie jest to dwór nowoczesny”.

Il. 2. Pałac w Czarnokońcach Wielkich, 1914

Źródło: zbiory Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.

Okres największej świetności majątku w Czarnokońcach przypadł na czas zarządu E. Wolańskiego (il. 6) i jego żony M. Jaxy-Dobek (il. 7, 8). Wolański był posłem do Sejmu Krajowego Galicji trzech kadencji (1870–1886) z okręgu Czortków, członkiem austriackiej Rady Państwa (1879–1885), prezesem Rady Powiatowej w Husiatynie oraz członkiem c.k. Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego. W Czarnokońcach założył gorzelnię, usprawnił działalność młyna, jako pierwszy sprowadził z Anglii maszyny do młócenia zboża. Chlubą Czarnokońców Wielkich była założona przez Wolańskiego stadnina koni – pełnej krwi i półkrwi angielskiej¹⁰, odznaczona złotym pucharem Jockey Clubu w Wiedniu w roku 1910. W roku 1850 na zaproszenie E. Wolańskiego do jego rodzinnej miejscowości – Pauszówki, również położonej na Podolu, oraz Czarnokońców Wielkich przyjechał Juliusz Kossak i sportretował jego najlepsze konie, każdy wizerunek opatrując notą biograficzną, w ten sposób tworząc rodzaj katalogu. Rysunki

10 *Rolnik 1867–1937*, s. 149; B. R., *Czarnokońce*, s. 758.

Il. 3. Pałac w Czarnokońcach Wielkich, 1914

Źródło: zbiory Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.

12 koni z Pauszówki zachowały się do dziś. Album z przedstawieniami koni z Czarnokońców był przechowywany w zbiorach rodzinnych co najmniej do roku 1939.

W roku 1850, w czasie panującego na mazurach głodu, Wolański sprowadził do Czarnokoniec 20 rodzin mazurskich, zakładając na południe od pałacu kolonię Mazurówkę. Przesiedleńcy „już tam pozostali i osiedlili, tworząc element polski”. W roku 1876 w Czarnokońcach Wielkich, Czarnokońcach Małych, Nowostawcach i Słobódce żyło ogółem ponad 1000 Polaków (w samych Czarnokońcach Wielkich 600 wiernych wyznania rzymskokatolickiego; grekokatolików było ponad 2600), którzy nie mieli na miejscu kościoła ani kaplicy. Wieś administracyjnie przynależała do dekanatu czortkowskiego archidiecezji lwowskiej i wchodziła w skład odległej o ponad 25 km parafii w Sidorowie¹¹. Msze w obrządku łacińskim odprawiane były w miejscowej cerkwi grekokatolickiej, aczkolwiek dla stale powiększającej się liczby wiernych brak własnego kościoła i chociażby ekspozytury parafialnej był sporym utrudnieniem.

11 *Rolnik 1867–1937*, s. 149; *Czarnokońce Wielkie*, <https://www.rkc.in.ua/index.php?m=k&p=tpcovcdi&l=p> [dostęp: 15.04.2025].

Il. 4. Założenie dworskie w Czarnokońcach Wielkich na mapie z lat 1861–1864

Źródło: www.maps.arcanum.com.

2. Budowa kościoła parafialnego pw. Imienia Marii

Wychodząc naprzeciw oczekiwaniom mieszkańców wsi, E. Wolański chciał podjąć się budowy kościoła na własny koszt i fundacji parafii, o czym informował na początku lat 70. XIX wieku w czasie wizytacji kanonicznej¹². Ostatecznym asumptem do podjęcia fundacji świątyni była śmierć syna – Adama Włodzimierza 27 listopada 1876 roku. W grudniu tego roku E. Wolański w liście do metropolity lwowskiego Franciszka Ksawerego Wierchleyskiego pisał:

Bóg Najwyższy powołał Syna mego do wieczności – przeznaczając mi dźwigać ten krzyż bolesny na tym świecie. W pokorze ducha ku Jego chwale z wiosną rozpocznę budowę kościółka wraz z grobowcem, o którym miałem zaszczyt mówić już z Waszą Excelencją. Dotyczące plany da Bóg doczekać w styczniu przedłożyć do potwierdzenia. A ponieważ w Czarnokońcach Wielkich, Czarnokońcach Małych i Czarnokonieckiej Woli jest przeszło 1000 dusz łacińskiego obrządku – zamysłem równocześnie utworzyć parafię, ażeby mieli duszpasterza, a kościółek na wieczne czasy Opiekuna¹³.

12 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do urzędu dziekańskiego w Trembowli, 27 XII 1876.

13 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do metropolity lwowskiego F.K. Wierchleyskiego, 12 XII 1876.

Il. 5. Założenie dworskie w Czarnokońcach Wielkich na mapie z lat 1869–1887

Źródło: www.maps.arcanum.com.

Wolański prosił o poinformowanie konsystorza o powziętych planach, zastrzegając, aby przyszła parafia obejmowała jedynie Czarnokońce Wielkie i Małe, Czarnokoniecką Wolę i Nowostawce. Jednocześnie zapewniał, że na własny koszt wzniesie nie tylko kościół, ale również budynki dla proboszcza, a na jego uposażenie przekaze grunty „tak, aby przyzwoicie mógł się utrzymać”. Fundator upraszał o szczegółowe wytyczne i wymagania potrzebne do utworzenia parafii¹⁴. Dwa tygodnie później z kancelarii biskupiej została wysłana odpowiedź z podziękowaniem za chęć wybudowania kościoła i uposażenia przyszłej parafii oraz szczegółowymi warunkami jej utworzenia¹⁵. O ile kwestia budowy kościoła nie budziła poważniejszych wątpliwości, to sprawa fundacji parafii, a przede wszystkim wysokości uposażenia plebana, trwała przez wiele lat.

W kwestii budowy kościoła przedstawione przez arcybiskupa lwowskiego wymagania były jasne i klarowne:

14 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do metropolity lwowskiego F.K. Wierchlejskiego, 12 XII 1876.

15 AALw., AP-63, List abpa lwowskiego F.K. Wierchlejskiego do E. Wolańskiego, 27 XII 1876.

Il. 6. Portret Erazma Wolańskiego (1825–1886). Litografia Adolfa Dauthagego z cyklu „Das Parlament”, Wien, 1879

Źródło: AbBooks.co.uk.

Kościół ma być wzniesiony w miejscu odpowiednim, ile być może w środkowym punkcie parafii – wielkości odpowiedniej ilości dusz i zaopatrzony we wszelkie do odprawiania w nim nabożeństwa potrzebne sprzęty, paramenta i bieliznę¹⁶.

Arcybiskup lwowski dopytywał również, czy Wolański planuje przyjąć prawa i obowiązki wynikające z patronatu. W lutym E. Wolański przesłał do kancelarii biskupiej plany kościoła, pod którym miał znaleźć się „grobowiec rodzinny”. Na teren przyszłej fundacji zostało wybrane „najodpowiedniejsze miejsce” – naprzeciwko dworu, obok wsi, co zostało zaznaczone na dołączonym do listu planie sytuacyjnym. Fundator doprecyzował, że kościół będzie murowany z kamienia i cegły, i wielkością dostosowany do liczby wiernych (il. 9). Do rodzinnego grobowca prowadzić będzie osobne wejście z zewnątrz kościoła, a krypta nie będzie znajdowała się pod prezbiterium, lecz pod nawą. Na wyposażeniu znajdą się trzy ołtarze – główny i dwa boczne. W dalszej części listu prosi o zatwierdzenie przedłożonych planów, gdyż z wioską chciałby przystąpić do

16 AALw., AP-63, List abpa lwowskiego F.K. Wierzchlejskiego do E. Wolańskiego, 27 XII 1876.

Il. 7. Pałac w Czarnokońcach Wielkich po spaleniu w 1918 roku

Źródło: zbiory Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.

budowy, którą zamierza ukończyć najpóźniej w ciągu dwóch lat¹⁷. 23 lutego konsystorz zatwierdził plany budowy, oczekując na powiadomienie odnośnie do pozwolenia budowlanego wydanego przez władze świeckie¹⁸. W lipcu 1877 roku fundator upraszał proboszcza w Sidorowie, aby przyjechał poświęcić miejsce pod budowę kościoła¹⁹. Na początku października świątynia była nakryta dachem, a rodzinny grobowiec w pełni ukończony. W związku z powyższym fundator prosił konsystorz o udzielenie pozwolenia na poświęcenie krypty grobowej oraz na przeniesienie z kaplicy z miejscowego cmentarza zwłok syna. Ponadto Wolański zwracał się z prośbą o możliwość umieszczenia zwłok w krypcie ołtarza, przy którym trzy razy w roku będzie odprawiana msza w intencji zmarłego syna. Budowa kościoła wraz z wyposażeniem miała planowo zakończyć się w następnym roku, a fundator zapewniał, że zwróci się do konsystorza z osob-

17 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 16 II 1877; AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do abpa lwowskiego F.K. Wierchleyskiego, 19 II 1877.

18 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do E. Wolańskiego, 24 II 1877.

19 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do proboszcza w Sidorowie, 20 VII 1877.

Il. 8. Ogród dworski w Czarnokońcach Wielkich, 1914

Źródło: zbiory Instytutu Sztuki PAN w Warszawie.

nym pismem w sprawie jego konsekracji²⁰. Kuria wyraziła zgodę na poświęcenie krypty grobowej przez proboszcza w Sidorowie, a także przeniesienie ciała syna Wolańskiego z cmentarza oraz ustawienie ołtarza w kaplicy i odprawienie przy nim mszy w rocznicę śmierci zmarłego, tj. 27 listopada²¹. W sierpniu 1878 budowa kościoła była już na ukończeniu (finał prac miał nastąpić w ciągu 2–3 tygodni) i przystąpiono do budowy budynków parafialnych²². Nowo wybudowaną świątynię miał poświęcić dziekan czortkowski i proboszcz w Trembowli ks. Jan Kaliniewicz²³. Kościół, „zaopatrzony we wszystkie przybory do odprawiania nabożeństwa i do należytego admiirowania”, został poświęcony 7 listopada 1878 roku²⁴. Oprócz świątyni kosztem fundatora wybudowane

20 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 2 X 1877.

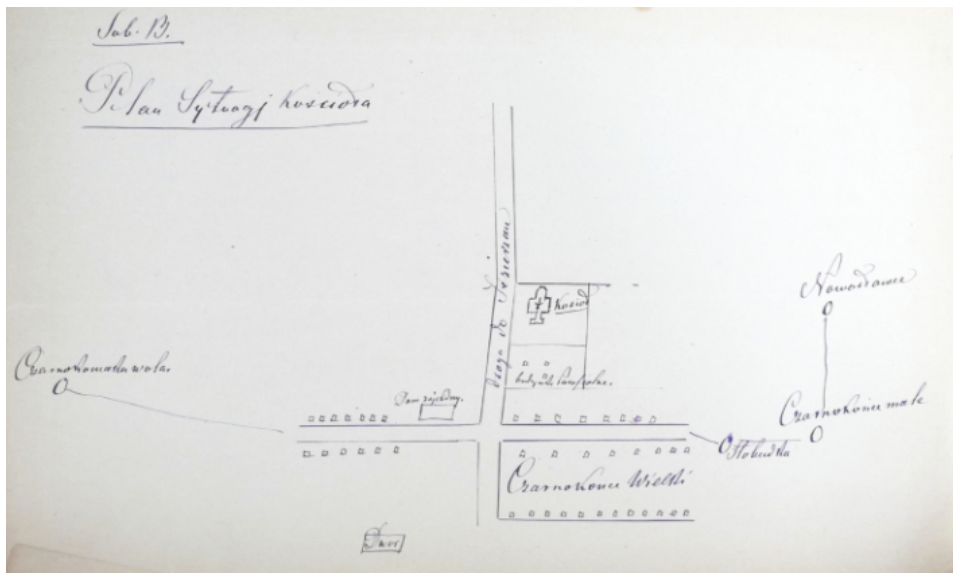
21 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do E. Wolańskiego, 12 X 1877.

22 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 20 VIII 1878.

23 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do ks. J. Kaliniewicza, dziekana czortkowskiego, 24 VIII 1878.

24 AALw., AP-63, List J. Kaliniewicza, dziekana czortkowskiego do Konsystorza lwowskiego, 9 XI 1878; AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do Namiestnictwa we Lwowie, 5 III 1879. Kościół wymieniony po raz pierwszy w *Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli

zostały plebania wraz z budynkami gospodarczymi oraz organistówka²⁵. W podzięcie za zgodę na wzniesienie kościoła wierni z Czarnokońców Wielkich wystosowali list do konsystorza lwowskiego²⁶.

Il. 9. Plan sytuacyjny kościoła w Czarnokońcach autorstwa Erazma Wolańskiego, 1876.

Fot. D. Nestorow

Źródło: zbiory AALw. im. abpa E. Baziaka w Krakowie.

Wzniesiona z fundacji Erazma i Matyldy Wolańskich świątynia pw. Imienia Marii jest budowlą enigmatyczną. Jej wygląd znany jest jedynie z rysunku, który został powielony na karcie pocztowej opublikowanej w roku 1906 oraz jednego zdjęcia sprzed roku 1944 (il. 10). Obydwie fotografie przedstawiają widok niemal z tego samego ujęcia.

Świątynia usytuowana została na skraju wsi, przy drodze na wzniesieniu, w nieodległej odległości od położonego na północ pałacu Wolańskich. Kościół był nieorientowany, fasadą skierowany na północ; neogotycki, murowany z kamienia i cegły, jednonawowy, z dwuprzęsłowym korpusem z prezbiterium zamkniętym ścianą prostą (?).

1881, s. 112. W schematyzmach podana jest błędna data poświęcenia kościoła w roku 1891. Zob. *Schematismus Archidiecepsis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1894, s. 53; *Schematismus Archidiecepsis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1936, s. 78–79.

25 AALw., AP-63, Sprawozdanie Konsystorza lwowskiego przesłane do Namiestnictwa lwowskiego w sprawie fundacji w Czarnokońcach Wielkich, 27 XI 1880.

26 AALw., AP-63, List wiernych z Czarnokońców Wielkich do Konsystorza lwowskiego, X 1879.

Kościół rzym. kat. w Czarnokońcach wielkich.

Il. 10. Kościół pw. Imienia Marii, przed 1944 rokiem. Fot. Biblioteka Narodowa
Źródło: zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Elewacje boczne były gładkie, okna zamknięte półkoliście, pod okapem dachu elewacje wieńczył gzyms arkadkowy. Elewacja była trójpółowa, jednoosiowa, z dostawioną na osi wieżą. Naroża nawy zostały ujęte pilastrami z płycinowymi trzonami. Elewacja wieży także była gładka. Wejście do kościoła było dostępne dwubiegowymi schodami z niewielkiego tarasu, pod którym znajdowało się wejście do krypty grobowej umieszczonej pod nawą. Portal wejściowy do kościoła był uskokowy, zamknięty łukiem zaostrozonym. Powyżej, nad portalem, znajdował się nakładany napis w trzech wersach, niestety, nieznannej treści, a ponad nim – trudna do odczytania płaskorzeźba. Na osi znajdowało się wysokie, wąskie okienko zamknięte półkoliście, ponad którym umieszczono zegar. Hełm wieży był wysoki, ostrosłupowy, ośmioboczny, pokryty blachą, zwieńczony kulą z krzyżem. Dachy dwuspadowe pokryte były blachą. Na kalenicy dachu znajdowała się wieżyczka pod sygnaturkę z ażurową gloriętą i wysokim namiotowym hełmem zwieńczonym kulą z krzyżem. Przed fasadą stała ażurowa, trójprzelotowa, drewniana dzwonnica. Teren kościoła był ogrodzony, z murowaną bramą od wschodu, przy której ustawiony wysoki drewniany krzyż.

Wewnętrzny wygląd oraz wystrój kościoła nie są znane. Jeśli chodzi o wyposażenie, to wiadomo jedynie, że znajdowały się w nim trzy ołtarze – główny i dwa boczne, a ponadto ołtarz w krypcie pod nawą. Szaty i paramenty liturgiczne ufundowane przez Wolańskich również przedstawiały się skromnie. Z inwentarza spisane w roku 1945 wymieniono dwa kielichy pozłacane, dwie pozłacane monstrancje, puszkę, naczynie do przechowywania Najświętszego Sakramentu, naczynie na wiatyk, relikwiarz brązowy bez relikwii, kadzielnice i kropidło. Z szat liturgicznych wywieziono trzy białe ornaty, dwa zielone, jeden fioletowy i jeden czarny, bieliznę kościelną i dwa mszały²⁷. Kościół został zniszczony w nieznanych okolicznościach pod koniec II wojny światowej. Najprawdopodobniej został spalony w roku 1944 przez Rosjan, równocześnie z pałacem Koziembrodzkich²⁸.

3. Fundacja parafii w Czarnokońcach Wielkich

Znacznie większych trudności niż wybudowanie kościoła nastręczyło E. Wolańskiemu powołanie parafii. Od samego początku Wolański zabiegał o utworzenie przy ufundowanym przez siebie kościele parafii dla powiększającej się polskiej społeczności – jak sam pisał – „ażeby mieli duszpasterza, a kościółek na wieczne czasy Opiekuna”. Parafia miała obejmować jedynie Czarnokońce Wielkie i Małe, Czarnokoniecką Wolę i Nowostanie. Fundator zobowiązywał się nie tylko wznieść zabudowania probostwa wraz z zapleczem gospodarczym i budynkiem dla organisty, ale również przeznaczyć pole, z którego dochód miał zapewnić godne utrzymanie plebana. W liście do lwowskiego konsystorza prosił o sprecyzowanie wymagań koniecznych do powołania przyszłej placówki²⁹. W nadesłanej odpowiedzi arcybiskup lwowski dziękował za chęć wybudowania świątyni i powołania parafii, określił przy tym niezbędne warunki, które powinny zostać spełnione, aby fundacja mogła mieć miejsce. Konieczne było dokładne opisanie ziem i parceli pod budowę, jakie miały zostać przekazane na rzecz probostwa, by można było je wpisać do ksiąg tabularnych. W warunkach przesłanych fundatorowi znalazły się m.in. następujące punkty: by ziemia przekazana na rzecz utrzymania plebana była odpowiednio dobrej klasy i wielkości, tak by zapewnić roczny dochód nie mniejszy niż 500 złr. Ponadto na utrzymanie organisty i codzienne wydatki związane z funkcjonowaniem kościoła trzeba wyznaczyć roczny dochód w wysokości

27 AALw., AP-63, Inwentarz ruchomości kościoła w Czarnokońcach Wielkich ocalałych i wywiezionych w r. 1945.

28 *Czarnokońce Wielkie*, https://www.rkc.in.ua/index.php?m=k&p=tpcovcdi_&l=pą [dostęp: 15.04.2025].

29 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do metropolity lwowskiego F.K. Wierchlejskiego, 12 XII 1876.

150 złr. W związku z tym, że od każdej fundacji władze rządowe pobierały podatek w wysokości 10%, należałoby rozważyć dodatkową sumę na jego opłacenie. Pobranie pieniędzy z funduszu parafialnego w rzeczony wysokości, która odpowiada dwuletniemu utrzymaniu plebana, znacznie opóźniłaby powołanie parafii³⁰. Jak się później okazało, pieniądze na utrzymanie parafii stały się kwestią sporną, a powołanie tejże przeciągnęło się znacznie w czasie³¹. Konsystorz lwowski zasięgnął opinii dziekana czortowskiego odnośnie do powołania parafii. Opinia była pozytywna z sugestią włączenia do okręgu parafialnego również wsi Probuzna. Z uwagi na fakt, że Czarnokońce były dużą wsią, dziekan czortkowski zalecał, aby zadbać o należyte uposażenie parafii z uwagi na liczbę wiernych. Równocześnie zastrzegł, że gdyby z różnych powodów nie udało się powołać parafii w Czarnokońcach, to wieś należałoby włączyć do nowo powstającej parafii w Łosiaczu³². W sierpniu, po wybudowaniu kościoła, E. Wolański w liście skierowanym do konsystorza lwowskiego przypominał się co do dalszego postępowania w sprawie powołania parafii i prosił o interwencję w urzędzie dziekańskim³³. W styczniu Wolański przeznaczył na utrzymanie parafii 59 morgów ziemi i zobowiązał się jeszcze do wybudowania folwarku, ukończenia plebanii i budowy organistówki, a na utrzymanie organisty przekazać dodatkowo 7 morgów ziemi. W prawie patronatu zastrzega jednak, że gdyby kiedykolwiek parafia została rozwiązana, to przekazane grunty wrócą do dworu. Wolański postulował również włączenie do okręgu parafialnego wsi Kociubińczyki. Proboszcz sidorowski Romuald Winkler zgodził się na powołanie nowej parafii, jednocześnie zrzekł się dochodu z podległych mu miejscowości mających wchodzić w skład nowo powołanej parafii. Urząd konsystorski wyrażał nadzieję, że ewentualne zbyt niskie dochody z ofiarowanych gruntów zostaną zrekompensowane

30 AALw., AP-63, List abpa lwowskiego F.K. Wierchlejskiego do E. Wolańskiego, 27 XII 1876.

31 W drugiej połowie XIX wieku sytuacja Kościoła katolickiego w Galicji znacznie się zmieniła, głównie za sprawą zniesienia systemu józefińskiego (1850), co przywróciło Kościołowi niemal pełną swobodę działania. Znalazło to potwierdzenie w konkordacie zawartym ze Stolicą Apostolską (18 sierpnia 1855). Dokonywał on regulacji m.in. w zakresie tworzenia i obsadzania parafii. Na jego mocy tworzenie nowych parafii i ich rozgraniczenie, ewentualne znoszenie istniejących albo zmiany w obrębie już powołanych należało odtąd do kompetencji biskupów. W tym zakresie jednak ustawy z roku 1866 i 1877 nakazywały w każdym wypadku uzyskać uprzednią zgodę władz rządowych, ponieważ uposażenie nowych parafii zazwyczaj pokrywano z funduszu religijnego. Zob. B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980, s. 628. Zob. też S. Nabywaniec, *Powstanie placówek duszpasterskich u schyłku okresu galicyjskiego na przykładzie parafii Budziwój koło Rzeszowa*, „Galicja. Studia i Materiały”, 7 (2021), s. 343–346.

32 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do urzędu dziekańskiego w Trembowli, 27 XII 1876; AALw., AP-63, List urzędu dziekańskiego w Trembowli do Konsystorza lwowskiego, 30 I 1877.

33 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 20 VIII 1878; AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do ks. J. Kaliniewicza, dziekana czortkowskiego, 24 VIII 1878.

z funduszu religijnego lub część obowiązków przejmą parafianie. Z całą mocą podkreślał, że „niezwykła w tych czasach ofiarność, jakiej P. Wolański złożył dowody, zasługuje nie tylko na uznanie, ale i na gorliwe poparcie”³⁴. Jednakże – pomimo przychylności dla fundatora – konsystorz lwowski był nieustępliwy w kwestiach finansowych. Zarzucał Wolańskiemu, że nie przeznaczył 50 morgów ziemi – tylko 49 z okładem, co nie przyniesie obiecanych 500 złr rocznego dochodu, a jedynie 250 złr, a 7 morgów zapisanych na organistów przyniesie tylko 35 złr, a potrzeba przynajmniej 50 złr. Do tego dochodzi bieżące utrzymanie kościoła. Co więcej, konsystorz zwracał uwagę, że Wolański nie ustanowił osobnego funduszu reparacyjnego, a z czasem nowe budynki wymagać będą naprawy³⁵. W odpowiedzi Wolański nie zgodził się z wyceną dochodu przesłaną przez konsystorz, uważając, że wyznaczył ziemię dobrej klasy, w jednym kawalku, a ponieważ Czarnokońce mają 10 000 morgów ziemi dobrej,

która w połowie należy do dworu, w połowie do włościan – nie zachodzi obawa by utrzymanie kościoła przewyższało siły parafian – albowiem kościół tego na utrzymanie nie będzie potrzebować. Co dziś mieszkańcy Czarnokońców obrz. łac. odpłacają na utrzymanie kościoła i budynków parafialnych w Sidorowie³⁶.

Pomimo deklaracji fundatora urząd konsystorski pozostawał przy swoim stanowisku, a Wolański zgodził się podwyższyć uposażenie parafii o 50 złr, jednocześnie informując, że nie upiera się już przy powołaniu parafii, a jedynie kapelanii³⁷. W korespondencji z Namiestnictwem we Lwowie konsystorz lwowski uważał, że z tymi zapewnionymi funduszami można powołać kapelanię w Czarnokońcach³⁸. Ostateczna decyzja, czy powołać w Czarnokońcach parafię, czy jedynie kapelanię trwała kolejne dwa lata. Namiestnictwo wyraziło zgodę na powołanie parafii, zastrzegając jednak, aby brakujące fundusze pokrył fundator lub wierni. Pod naciskami konsystorza E. Wolański 30 grudnia 1882 roku zwiększył obszar gruntów do 65 morgów i 423 sążni, aczkolwiek wykonana przez konsystorz szacunkowa wycena nadal nie przynosiła zadowalającego przychodu, aby zapewnić środki na powołanie parafii. W związku z czym, po kolejnych pertraktacjach, Wolański zgodził się w lipcu 1883 roku powiększyć fundację o kolejne 500 złr, co miało zapewnić pełne pokrycie kosztów związanych z założeniem i funkcjonowaniem parafii³⁹. Kwestie administracyjne dotyczące uposażenia przyszłej parafii

34 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do Namiestnictwa we Lwowie, 5 III 1879.

35 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do E. Wolańskiego, 4 II 1879.

36 AALw., AP-63, List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 15 II 1879.

37 AALw., AP-63, List Namiestnictwa we Lwowie do Konsystorza lwowskiego, 19 III 1881.

38 AALw., AP-63, List Konsystorza lwowskiego do Namiestnictwa we Lwowie, 19 III 1881.

39 AALw., AP-63, Sprawozdanie z powołania parafii w Czarnokońcach Wielkich przedłożone przez Konsystorz lwowski Namiestnictwu we Lwowie, 6 VII 1883; AALw., AP-63, Sprawozdanie z po-

nie zostały prawnie usankcjonowane za życia E. Wolańskiego, który zmarł w Czarnokońcach 14 maja 1886 roku i został pochowany obok syna w krypcie ufundowanego przez siebie kościoła⁴⁰. Dwa lata później spadkobiercy po Wolańskim nie przedłożyli w c.k. starostwie w Husiatynie aktu fundacyjnego⁴¹. Wdowa M. Wolańska zobowiązała się dokończyć fundację i wpłacić żadaną przez konsystorz sumę 1500 złr na utworzenie parafii w Czarnokońcach⁴². Akt fundacyjny podpisano 30 grudnia 1887 roku⁴³. Akt erekcji parafii został wystawiony przez arcybiskupa lwowskiego Seweryna Morawskiego 29 października 1891 roku. Warto zwrócić uwagę na wzrost uposażenia z początkowo deklarowanych 50 morgów, następnie powiększonych do 65, a ostatecznie wynoszących 73 morgi i 289 sążni. Suma kapitału również wzrosła z początkowych 100 złr, powiększona do 1500 złr, a ostatecznie wyniosła 1654 złr i 50 gr⁴⁴. Kapitał został zatwierdzony przez Namiestnictwo we Lwowie 4 stycznia 1892 roku⁴⁵.

Zakończenie

Parafię w Czarnokońcach powołano po czternastu latach od wybudowania kościoła. Przedstawiony proces pokazuje niełatwą drogę fundatora, który własnym kosztem wznosił kościół, a jego podziemia przeznaczył na rodzinne mauzoleum. Zapewne z tych względów kościół został usytuowany na wzniesieniu przy drodze, niedaleko zespołu dworskiego. Jego jednowieżowa fasada zwrócona w stronę pałacu była z niego doskonale widoczna. Kościół w Czarnokońcach, choć jest budowlą niezwykle skromną, to stanowi ciekawy przykład ciągłości tradycji budowy rodzowego mauzoleum znajdującego się w pobliżu rezydencji. Jego fundator zadbał przy tym, aby pełnił on równocześnie funkcję kościoła parafialnego dla powiększającej się polskiej społeczności, a dla jej

wołanie parafii w Czarnokońcach Wielkich przedłożone przez Konsystorz lwowski Prokuraturze Skarbowej we Lwowie, 2 VIII 1883.

40 „Kurier lwowski”, 16 Mai 1886, s. 4; † *Erazm Wolański*, <https://polona.pl/item-view/1afb3232-405e-4491-b4ed-ac5f0030db90?page=0> [dostęp: 15.04.2025]; † *Erazm Wolański*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=klw&datum=18860516&seite=4&zoom=33&query=%22Wolański%22%2B%22Władysław%22&ref=anno-search> [dostęp: 15.04.2025]

41 AALw., AP-63, List starostwa w Husiatynie do Konsystorza lwowskiego, 5 III 1888.

42 AALw., AP-63, List z urzędu dziekańskiego w Czortkowie do Konsystorza lwowskiego, 24 IX 1888.

43 AALw., AP-63, List Namiestnictwa we Lwowie do Konsystorza lwowskiego, 17 VI 1891.

44 AALw., AP-63, Akt erekcji parafii w Czarnokońcach Wielkich, 29 X 1891.

45 AALw., AP-63, Pismo Namiestnictwa we Lwowie do Konsystorza lwowskiego, 4 I 1892. Rok 1892 jako data formalnie istniejącej parafii został odnotowany w schematyzmach: *Schematismus leopoliensis*, 1894, s. 53; *Schematismus leopoliensis*, 1936, s. 78–79.

wygody zamierzał ufundować parafię, co do skutku doprowadziła dopiero jego żona M. Wolańska.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Archidiecezji Lwowskiej im. Eugeniusza Baziaka w Krakowie

- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do metropolity lwowskiego F.K. Wierchleyskiego, 12 XII 1876.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List abpa lwowskiego F.K. Wierchleyskiego do E. Wolańskiego, 27 XII 1876.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do urzędu dziekańskiego w Trembowli, 27 XII 1876.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List urzędu dziekańskiego w Trembowli do Konsystorza lwowskiego, 30 I 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 16 II 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do abpa lwowskiego F.K. Wierchleyskiego, 19 II 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do E. Wolańskiego, 24 II 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do proboszcza w Sidorowie, 20 VII 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 2 X 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do E. Wolańskiego, 12 X 1877.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego, 20 VIII 1878.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do ks. J. Kaliniewicza, dziekana czortkowskiego, 24 VIII 1878.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List J. Kaliniewicza, dziekana czortkowskiego do Konsystorza lwowskiego, 9 XI 1878.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do E. Wolańskiego, 4 II 1879.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List E. Wolańskiego do Konsystorza lwowskiego 15 II 1879.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do Namiestnictwa we Lwowie, 5 III 1879.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do urzędu Namiestnictwa we Lwowie, 5 III 1879.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List wiernych z Czarnokońców Wielkich do Konsystorza lwowskiego, X 1879.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), Sprawozdanie Konsystorza lwowskiego przesłane do Namiestnictwa lwowskiego w sprawie fundacji w Czarnokońcach Wielkich, 27 XI 1880.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Konsystorza lwowskiego do Namiestnictwa we Lwowie, 19 III 1881.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List Namiestnictwa we Lwowie do Konsystorza lwowskiego, 19 III 1881.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), Sprawozdanie z powołanie parafii w Czarnokońcach Wielkich przedłożone przez Konsystorza lwowskiego Namiestnictwu we Lwowie, 6 VII 1883.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), Sprawozdanie z powołanie parafii w Czarnokońcach Wielkich przedłożone przez Konsystorz lwowski Namiestnictwu we Lwowie, 2 VIII 1883.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List c.k. starostwa w Husiatynie do Konsystorza lwowskiego, 5 III 1888.

- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List z urzędu dziekańskiego w Czortkowie do Konsystorza lwowskiego, 24 IX 1888.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), List z urzędu Namiestnictwa we Lwowie do Konsystorza lwowskiego, 17 VI 1891.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), Akt erekcji parafii w Czarnokońcach Wielkich, 29 X 1891.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), Pismo Namiestnictwa we Lwowie do Konsystorza lwowskiego, 4 I 1892.
- AALw., Akta Parafialne (AP-63), Inwentarz ruchomości kościoła w Czarnokońcach Wielkich ocalałych i wywiezionych w r. 1945.

OPRACOWANIA

- Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9: *Województwo podolskie*, Warszawa 1996.
- Czołowski A., Janusz B., *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Tarnopol 1926.
- Kumor B., *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej (1772–1918)*, Kraków 1980.
- „Kurier lwowski”, 16 Mai 1886.
- Nabywaniec S., *Powstanie placówek duszpasterskich u schyłku okresu galicyjskiego na przykładzie parafii Budziwój koło Rzeszowa*, „Galicja. Studia i Materiały”, 7 (2021), s. 343–366.
- R. B., *Czarnokońce*, w: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 1, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1914, s. 758, <http://dir.icm.edu.pl/pages/1/0758.tif> [dostęp: 15.04.2025].
- Rolnik 1867–1937*, Lwów [1938], <https://polona.pl/preview/d39c5f8d-c777-48ec-97a4-6e47abbff599> [dostęp: 15.04.2025].
- Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1881.
- Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1894.
- Schematismus Archidioecesis Leopoliensis ritus latini*, Leopoli 1936.

NETOGRAFIA

- † *Erazm Wolański*, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=klw&datum=18860516&seite=4&zoom=33&query=%22Wolański%22%2B%22Władysław%22&ref=anno-search> [dostęp: 15.04.2025].
- † *Erazm Wolański*, <https://polona.pl/item-view/1afb3232-405e-4491-b4ed-ac5f0030db90?page=0> [dostęp: 15.04.2025].
- Czarnokońce Wielkie*, <https://www.rkc.in.ua/index.php?m=k&p=tpcovcdi&l=p> [dostęp: 15.04.2025].
- O projekcie „Inwentaryzacja zabytków sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Województwo podolskie – część «galicyjska»*”, <https://inwentaryzacja-podola.projec.t.uj.edu.pl/o-projekcie> [dostęp: 15.04.2025].

